

ĮVADAS

Darbo objektas ir tikslai. Darbo objektas – 1759 metų „Ziwato“ („Ziwatas Pona yr Diewa musu Jezusa Christusa“, Wilni'w, 1759) vardažodis, t.y. daiktavardis, būdvardis, skaitvardis ir įvardis. Pagrindinis šio darbo tikslas yra aprašyti analizuojamo teksto vardažodžio linksniavimo sistemą ir pateikti rekonstruoti XVIII amžiaus vidurio kretingiškių tarmės vardažodžio morfologiją. Darbe lyginamos „Ziwato“ tarmės ir dabartinės šiaurės žemaičių kretingiškių tarmės vardažodžio kaitymo paradigmos, parodoma jų raida ir atskleidžiami kitimo motyvai bei priežastys.

„Ziwato“ tarminis pagrindas, grafika ir rašyba bei transkripcija. Jau įrodyta, kad 1759 metų „Ziwatas“ – geriausias XVIII amžiaus šiaurės žemaičių kretingiškių tarmės paminklas. Nagrinėjamo teksto tarmę yra lokalizavęs A. Girdenis – Kretingos ir jos apylinkių (veikiausiai Kaštenos) šnekta.

„Ziwato“ rašyba įvairuoja, kadangi XVIII amžiaus viduryje rašomoji kalba dar nebuvo sunorminta. Analizuojamas tekstas parašytas ir išspausdintas nuosekliai laikantis XVIII amžiaus lenkų abėcėlės. Apie šio raštijos paminklo rašybą jau ne kartą rašyta, plačiau žr. (*Girdenis A. Kalbotyros darbai*, T. 2. – Vilnius, 2000, P. 183–190; T. 3. – Vilnius, 2001, P. 292–314).

Nagrinėjamo teksto pavyzdžiams transliteruoti į dabartinę šiaurės žemaičių kretingiškių tarmę pasinaudota naujausiu kompiuterinių tarminės rašybos ženklų rinkiniu (dabartinis jo variantas pavadintas „FONTRA“), taip pat pasinaudota kitų rašmenų komplektais („INDOBALT“, „IPA).

Darbo aktualumas ir naujumas. Darbas aktualus, nes jame pirmą kartą nuosekliai ir išsamiai aprašoma „Ziwato“ vardažodžio linksniavimo sistema, t.y. tiriama XVIII amžiaus vidurio kretingiškių tarmės vardažodžio istorija. Svarbu iširti ir aprašyti pasirinkto teksto vardažodžio morfologiją, nes būtent „Ziwatas“ turėjo nemažai įtakos vėlesniems žemaičių autoriams, kurie kūrė tam tikrą žemaičių rašomosios kalbos tradiciją. Darbo reikšmę didina tai, kad lyginamos „Ziwato“ ir dabartinės šiaurės žemaičių kretingiškių tarmės vardažodžio kaitymo paradigmos, atkreipiamas dėmesys į lyginamų tarmių bendrybes ir skirtumus. Aprašomoji medžiaga ir lyginamosios tarmės faktai bei stebėjimai leidžia fiksuoti šiaurės žemaičių kretingiškių tarmės vardažodžio raidos ypatumus. Apskritai šis darbas papildo ir patikslina šiaurės žemaičių istorinės morfologijos bei dialektologijos tyrimą.

„Ziwato“ tyrimo apžvalga. Nuosekliai iširta ir aprašyta „Ziwato“ tarmės fonologinė ir morfonologinė sistema. Jau K. Būga, analizuodamas fonetinius balsių pakitimus lietuvių tarmėse, dažnai remiasi „Ziwate“ fiksuotomis žodžių formomis.

Nagrinėjamo raštijos paminklo morfologijai skirtų išsamių darbų, galima sakyti, iki šiol nėra. „Ziwatas“ savo archajiškais gramatinėmis ypatybėmis domino ne vieną lietuvių kalbos istoriką ir jos tarmių tyrinėtoją. Apie „Ziwato“ leksikos ypatumus ir sintaksės bruožus, o ypač apie morfologiją nemažai yra rašęs A. Girdenis. „Ziwato“ tekstu, aiškindamas afrikatų skirtybių susudarymą žemaičių tarmėse, pasinaudojo V. Grinaveckis. Z. Zinkevičius (Lietuvių kalbos istorija. – Vilnius, 1996), kalbėdamas apie laipsnišką žemaitišką išsigalėjimą XVIII amžiaus lietuvių raštų kalboje, „Ziwat“ priskyrė „ištiesai žematiškai parašytiems“ tekstams ir nurodė svarbiausius šio raštijos paminklo fonologijos bei morfologijos bruožus. Žemaitiškais knygos ypatybėmis domėjosi G. Subačius ir nustatė sunkiausiai ir lengviausiai žemaičiams pastebimas žemaitiškas akcentavo to meto „Ziwato“ rašybos naujoves. J. Palionis, analizuodamas XVIII amžiaus religinių raštų kalbą, pabrėžė, kad „Ziwate“ ryški tendencija atsisakyti tam tikrų pajūrio žemaičių tarmės lyčių ir aukštaitinti kalbą. Autorius nurodė dažniausiai tekste vartojamas aukštaitiškas, kurių vartojimą veikiausiai lėmė to meto aukštaitiškų tekstų rašybos tradicija. Nagrinėjamu leidiniu rėmėsi J. Kazlauskas, aiškindamas lietuvių kalbos formų kilmę ir raidą bei kirčiavimą. Minėtina, kad A. Rosinas, rekonstruodamas baltų kalbų įvardžių kaitymo paradigmas, taip pat pasinaudojo „Ziwate“ paliudytomis participinių įvardžių formomis.

Šis darbas yra „Ziwato“ teksto vardažodžio nuoseklus tyrimas, visapusiškas kaitymo paradigms aprašymas ir jų lyginimas su dabartine kretingiškių tarme. Tai bandymas išsamiai apžvelgti šiaurės žemaičių kretingiškių tarmės vardažodžio raidos ypatumus nuo XVIII amžiaus vidurio iki šių dienų.

Darbo medžiaga ir metodika. Šio darbo išvados ir teiginiai remiamos medžiaga, rinkta iš 1759 metų „Ziwato“ indekso. Sakiniai pavyzdžiams iliustruoti imami iš „Ziwato“ teksto.

Darbe pasinaudota J. Aleksandravičiaus (1967) disertacija „Kretingos tarmė“ bei naujesniais kretingiškių tarmės tyrimais ir stebėjimais.

Pasinaudota „Lietuvių kalbos atlaso“ II ir III tomo duomenimis. Senesnių formų rasta J. Basanavičiaus knygoje „Lietuviškos pasakos įvairios“ (1928). Išvados ir teiginiai pagrįsti remiamasi A. Girdenio sukauptais tarminiais tekstais, atsižvelgta į paskelbtus šiaurės žemaičių tarmės tekstus.

Visa surinkta medžiaga, dabartinės kretingiškių tarmės faktų lyginimas su analizuojamo teksto duomenimis leido giliau pažvelgti į „Ziwato“ tarmės vardažodžio kaitymo paradigmas, paaiškinti jų kitimo raidą ir priežastis.

Šis darbas diachroninis, nes remiamasi vidinės rekonstrukcijos ir lyginamuoju metodu. Darbe lyginamos „Ziwato“ tarmės vardažodžio kaitymo paradigmos su dabartinės šiaurės žemaičių kretingiškių, kartais telšiškių (o reikalui esant ir kitų) tarmių duomenimis. Aiškinant istorinius vardažodžio raidos procesus nesi-

tenkinama tik žinomais teiginiais bei išvadomis. Darbe ieškoma naujų aiškinių bei sprendimų formų kitimo sąlygoms bei motyvams nusakyti.

Darbo struktūra. Darbas sudarytas iš įvado, keturių nagrinėjimo dalių, išvadų bei literatūros sąrašo (95 pozicijos).

Darbo aprobavimas. Disertacija svarstyta jungtiniame Vilniaus pedagoginio universiteto Lietuvių kalbotyros katedros ir doktorantūros komiteto posėdyje 2002 m. liepos 2 d.

Ginamieji teiginiai

1. „Ziwato“ tarmėje kaip ir dabartinėje šiaurės žemaičių tarmėje egzistavo trys daiktavardžių kamienų tipai: vyriškasis, moteriškasis ir mišrusis. Jau XVIII amžiaus viduryje kretingiškių tarmėje vyko neproduktyviųjų kamienų perėjimas į produktyviuosius: *iā* kamieno daiktavardžius dažnai pasiglemžia *ē* kamienas, priebalsinio kamieno formas keičia *i* kamienės, o sporadiškai *i* kamieno daiktavardžiai gauna *ē* kamieno galūnes. Dabartinėje lyginamojoje tarmėje ši kamienų tendencija dar ryškesnė.

2. „Ziwatas“ fiksuoja *īo*, *ījo* kamieno vardažodžio vienaskaitos kilmininko lytis su galūne *-e*. Kretingos apylinkių žemaičiai turi vienaskaitos kilmininko formas su *-i*.

3. Nagrinėjamame tekste vardažodžio kirčiuota daugiskaitos kilmininko formos galūnė buvo tariama su nosiniu balsiu. Tai galėtų pagrįsti įvardžio *tun* 174₁₀ daugiskaitos kilmininko forma arba dvigarsio *un* fakultatyvus vartojimas negalūninėse pozicijose.

4. XVIII amžiaus viduryje kretingiškių tarmėje moteriškojo linksniavimo vardažodžio vienaskaitos vietininko formos jau buvo morfologiškai sutrumpėjusios. Daugiskaitos vietininkai visuotinai vartojami nesutrumpėję. Mišriojo linksniavimo daiktavardžiai „Ziwato“ tarmėje tebeturėjo seniausią daugiskaitos vietininko formą su fleksija *-su*.

5. Vardažodžio daugiskaitos naudininko formos XVIII amžiaus viduryje kretingiškių tarmėje jau buvo morfologiškai pakitusios. „Ziwatas“ fiksuoja lyčių su galūnėmis *-ims* ir *-ems* svyravimus. Šių fleksijų konkurencija būdinga ir dabartinei Kretingos šnektai.

6. „Ziwato“ tarmėje moteriškojo ir mišriojo linksniavimo vardažodžio daugiskaitos įnagininko forma nuo naudininko skyrėsi galūninio baltio *i* buvimu. Dabartinėje lyginamojoje tarmėje moteriškojo linksniavimo vardažodžio minėtas lytis skiria tik priegaidė ir su ja susijęs atitrauktinis kirtis.

7. Jau „Ziwato“ tarmėje *īo* ir *ījo* kamieno vyriškosios giminės būdvardžių vienaskaitos galininko fleksija buvo apibendrinta pagal atitinkamų kamienų daiktavardžių formas.

8. „Ziwate“ veikiausiai dėl aukštaitiškų tekstų įtakos vartojamos tik trumposios vienaskaitos naudininko lytys: *mun*, *tau*, *sau*. Šiuo metu kretingiškių tarmėje paraleliai vartojamos *mōn* ir *mōnēi*, *tāu* ir *tāvēi*, *sāu* ir *sāvēi* tipo formos.

DAIKTAVARDŽIŲ LINKSNIAVIMAS

„Ziwato“ tarmėje kaip ir dabartinėje šiaurės vakarų žemaičių kretingiškių tarmėje egzistavo trys daiktavardžių kamienų tipai: 1) – vyriškasis (*o*, *īo*, *īō* ir *u*, *īu* kamienai); 2) – moteriškasis (*ā*, *īā* ir *ē* kamienai); 3) – mišrusis (*i* ir priebalsinis kamienas). Jau XVIII amžiaus viduryje kretingiškių tarmėje vyko neproduktyviųjų kamienų perėjimas į produktyviusius: *īā* kamieno daiktavardžius pasiglemžia *ē* kamienas, priebalsinio kamieno formas keičia *i* kamienės, o sporadiškai *i* kamieniai daiktavardžiai gauna *ē* kamieno galūnes. Dabartinėje lyginamojoje tarmėje ši kamienų tendencija dar ryškesnė.

Nagrinėjamame tekste *u* kamieno daiktavardžiai bent sporadiškai išlaikė senąsias daugiskaitos vardininko, naudininko ir įnagininko formas, pvz.: *Sunus* 121₁₄, *Sunums* 289₂₆, *Sunumis* 63₁₇. Dabartinėje lyginamojoje tarmėje *u* kamieno daugiskaitos paradigmoje išsigalėjusios *o* kamieno galūnės.

Dabartinėje šiaurės žemaičių kretingiškių tarmėje vyksta *i* ir *ē* kamienų mišimas: *i* kamieno šakninio kirčiavimo daiktavardžiai daugiskaitos paradigmoje gauna *ē* kamieno galūnes. „Ziwato“ analizė rodo, jog XVIII amžiaus viduryje kretingiškių tarmėje šių kamienų mišimo dar nebuvo. *i* kamieno baritonams pereiti į *ē* kamieną lemiamą postūmį davė vienaskaitos kilmininko formos raida. Taigi „Ziwato“ laikais to mišimo ir negalėjo būti, nes dar skyrėsi *i* ir *ē* kamieno daiktavardžių vienaskaitos kilmininko formos, plg.: *ugnys* 90₄ ir *meyles* 33₁₂.

Trumpieji nekirčiuojamų galūnių balsiai *a*, *e*, *i* žemaičių tarmėse yra išnykę. Dabartinėje lyginamojoje tarmėje *o* kamieno daiktavardžių vienaskaitos vardininko galūnės yra šios: *-s*, *-os* (*kēlms* ~ kėlmas, *bālsos* ~ balšas). Tų galūnių vartojimas priklauso nuo fonetinės pozicijos. Jeigu prieš *o* kamieno galūnę esti pučiamieji priebalsiai *š*, *ž*, *s*, *z* arba sklandusis su prieš einančiu trankiuoju, tai žemaičių tarmė išlaiko balsį, bet jis skiriasi kokybe. Pietų žemaičiai taria gryną *a*, šiaurės pakeičia jį į *o* (*lāšos* ~ lāšas, *dāržos* ~ daržas, *kāklōs* ~ kāklas, *sāpnos* ~ sāpnas). Iškritus kamiengalio balsiui *a*, būtų buvę sunku ištarti priebalsių junginį, susidariusį žodžio gale. Galūnės *o* yra atsiradęs pagal *u* kamieno analogiją¹. „Ziwate“ vienaskaitos vardininko form¹ su *-us* turi daiktavardžiai po pučiamajo priebalsio *s* arba po sklandžiųjų *r*, *m*, pvz.: *āieđus* 54₃, *baūđus* 231₈, *ūatrus* 183₂₂, *Petrus* 60₁₁, *dēiawksmus* 262₉. „Ziwato“ tekste dažniausias vie-

naskaitos vardininko grafinis variantas yra *-as*, tačiau *-us* „išduoda“, kad *-as* reikėtų vertinti kaip aukštaitinimo rezultatą. Tai rodo tokios formos, kaip pvz.: *āns*41₁₈, *pons*247₁₈ ir kt.

„Ziwatas“ fiksuoja *īo*, *ījo* kamieno vardažodžio vienaskaitos kilmininko galūnę *-e*, pvz.: *brole*314₄, *ēweje*238₈, *nawje*202₇. Kretingos apylinkių žemaičiai vienaskaitos kilmininko formas taria su galūne *-i*. Fonetiskai vienaskaitos kilmininko galūnė *-i* nepaaiškinama. Nefonetinė *vīeji* tipo kilmininkų prigimtis aiškiai matyti, sugretinus juos su 3 a. *nuorīeje*, kur ne *ē* kamienas lėmė *-e*, o, kaip tik atvirkščiai, *-e* lėmė kitų *ē* kamieno formų įsigalėjimą. Taigi šią galūnę reikėtų sieti su *ījo* kamieno vienaskaitos galininko *-i*, apibendrintu pagal *o* kamien¹, kur vienaskaitos galininkas seniai yra sutapęs su kilmininku, plg. vns. gal. *stā.t^l* = vns. kilm. *stā.t^l*. Nagrinėjame tekste ir negalėjo būti kalbamųjų formų su *-i*, nes, kaip jau minėta (žr. p. 1), „Ziwato“ kalbos pamatas veikiausiai yra Kažtenos šnekta, kurioje kalbamųjų formų galūnė yra *-e*.

Analizuojamo raštijos paminklo priebalsinio kamieno daiktavardžiai dar tebeturėjo išlaikę „kamiengalius“ *-en-* ir *-er-*, pvz.: *wāndeni*91₆, *dukteryi*112₁₈. „Ziwatas“ fiksuoja minėto kamieno daiktavardžių archajiškas vienaskaitos ir daugiskaitos įnagininko formas (žr. paradigmą):

Vienaskaita	Daugiskaita
V. <i>akmu</i> 107 ₂₆ , <i>mienu</i> 6 ₈ , <i>duktie</i> 73 ₁₀ , <i>deūy</i> 68 ₂ ~ <i>akmōu</i> , <i>mīenōu</i> , (<i>mīenō</i> ?), <i>dōktīe</i> , <i>sēsōu</i>	V. <i>akmenis</i> 28 ₁₆ ~ <i>ākmenis</i>
K. <i>wādens</i> 76 ₄ , <i>akmenies</i> 79 ₁₃ , <i>mieneđys</i> ~ <i>vōndēns</i> , <i>ākmenēis</i> , <i>mīenesēs</i>	K. <i>dukteru</i> 294 ₂₂₋₂₃ , <i>mieneđu</i> 138 ₁₁ ~ <i>mīenesu</i> , <i>dōkterū</i> / <i>dōkterūn</i>
N. <i>dukteryi</i> 112 ₁₈ ~ <i>dōkterēi</i>	N. <i>piemenys</i> 28 ₄ ~ <i>peimenēms</i>
G. <i>akmeni</i> 108 ₃ ~ <i>ākmeni</i>	G. <i>wāndenis</i> 334 ₆ ~ <i>vōndenis</i>
Ān. <i>akmeniu</i> 113 ₁₉ , <i>akmeni</i> 158 ₁₉ ~ <i>ākmeñō</i> , <i>ākmeñi</i>	Ān. <i>akmenymis</i> 135 ₂ , <i>akmemis</i> 102 ₂₁ ~ <i>ākmenēmīs</i> , <i>ākmeñēmīs</i>
Vt. <i>wāndenie</i> 333 ₂₉ ~ <i>vōndenie</i>	Vt. —
Đ. <i>mienu</i> 333 ₁₁ , <i>duktie</i> 264 ₂₈ ~ <i>mīenōu</i> , <i>dōktīe</i>	Đ. <i>dukteris</i> 187 ₇ ~ <i>dōkteris</i>

Galima būtų manyti, kad tekste turimas žodis *mienu* 6₈ reiškia *mīenō*. Ši faktą remtų tai, kad nekirčiuotas **-ō > -o*. Galūnė *-o* galėjo būti sporadiškai pakeista produktyvesne *ā* kamieno forma. J. Aleksandravičius taip pat mini kringiškų tarmėje vartojamą formą *mīena*, kuri vartojama planetos reikšme.

XVIII amžiaus viduryje kringiškių tarmėje moteriškojo linksniavimo daiktavardžių (ir apskritai viso vardažodžio) vienaskaitos vietininko formos jau buvo patyrusios morfologinį trumpėjimą. Daugiskaitos vietininko formos vi-

suotinai vartojamos dar nesutrumpėjusios. Dabartinėje Kretingos šnektoje turimos sutrumpėjusios daugiskaitos vietininko formos. Mišriojo linksniavimo daiktavardžiai „Ziwate“ tebeturėjo seniausią daugiskaitos vietininko form¹ su *-su*, pvz.: *akyđu* 265¹³, *awđyđu* 59¹¹. Nagrinėjamame tekste retai, bet dar vartojami postpoziciniai vietininkai, tačiau jie turbūt nėra autentiški, pvz.: *garbyn* 292²¹, *Di ewi imp* 292²². Tai veikiausiai knyginės formos.

Analizuojamas tekstas rodo, jog kirčiuota vardažodžio daugiskaitos kilmininko formos galūnė tebeturėjo išlaikiusi nosinį balsį (žr. pateiktą paradigmą). Tai galėtų pagrįsti įvardžio *tun* 174¹⁰ daugiskaitos kilmininko lytis arba dvigarsio *un* fakultatyvus vartojimas negalūninėse pozicijose. Kai kuriose dabartinės kretingiškių tarmės vietose (Budriaĩ, Kařtena, Jokubãvas, Kretingã ir kt.) išlaikoma senovinė galūnė *-un*, o retkarčiais vartojama ir *-um* (*lãukũn ~ laukuñ* arba *lãukũm ~ laukuñ*). *i* kamieniai daiktavardžiai, kurie istoriškai yra buvę priebalsinio kamieno, aptariamajame linksnyje turi galūnę po kietojo priebalsio. Po minkštojo priebalsio galūnė paprastai būna istoriškai *i* kamieniuose daiktavardžiuose. Analizuojamame tekste rasti šie *i* kamieniai daiktavardžiai, kurių kilmininko galūnės balsis yra po kietojo priebalsio: *krykũã ionu* 300²³ „krikščionių“, *pagonu* 34²⁶ „pagonių“, *ẽwieru* 55⁶ „žvėrių“. Daugiskaitos kilmininko forma rodo, jog visi minėtieji *i* kamieniai daiktavardžiai yra buvę priebalsinio kamieno. Neaišku, kurio kamieno yra buvę daugiskaitiniai daiktavardžiai, pvz.: *duru* 258²¹ „durų“, *đmagienu* 205¹⁷ „smegenu“ – sinchroniškai jie vertinti tiesiog kaip mišriojo linksniavimo žodžiai apskritai.

Nagrinėjamas tekstas leidžia teigti, kad daugiskaitos naudininko formos XVIII amžiaus viduryje kretingiškių tarmėje buvo visuotinai sutrumpėjusios. Jau „Ziwatas“ fiksuoja kalbamųjų formų su fleksijomis *-ims* ir *-ẽms* konkurencij¹, plg.: *đzunims* 85⁸ ir *Piemenyms* 28⁴. Paraleliškas šių galūnių vartojimas būdingas ir dabartinei Kretingos šnektai. Senovinėje daugiskaitos naudininko formos galūnėje **-imus* slypi kamiengalis *-i-* ir galūnė *-mus*. Pagal lyginamosios tarmės dėsnius baritonų naudininko galūnė **-imus* fonetiškai sutrumpėjo į *-ims*, o oksitonų naudininko fleksija kito morfologiškai **-imus* → *-ẽmõs* → *-ẽms*.

„Ziwato“ tarmėje moteriškojo ir mišriojo linksniavimo daiktavardžių daugiskaitos įnagininkas nuo naudininko skyrėsi galūninio balsio *i* buvimu, plg.: dgs. naud. *ađzaroms* 177⁵ ir dgs. įn. *ađzaromis* 10¹¹; dgs. naud. *akims* 177²⁷ ir *akymis* 38⁸; (dar plg. pateiktos paradigmos lytis). Dabartinėje lyginamojoje tarmėje moteriškojo linksniavimo daiktavardžių minėtas formas skiria tik priegaidė ir su ja susijęs atitrauktinis kirtis. Kretingiškieji fakultatyviai retkarčiais pavartoja nesutrumpėjusias *i* kamieno daiktavardžių daugiskaitos įnagininko lytis.

„Ziwate“ dviskaitos formos retos, bet dėsningos. Ši faktą grindžia tai, kad nagrinėjamame tekste dviskaitos formos, kaip nauja informacija, vartojamos

fokuse. Kai tie patys žodžiai ar žodžių junginiai išeina iš fokuso ir tolimesniais tekste minimi ne pirmą kartą, dviskaitos formos keičiamos daugiskaitos lytimis, pvz.: *Tojy adlinoj, ant tokiečnerte apdučyie du ūatru, o teypo pryčakie Jezuča Pana wečty ūe lynciuga, ant nuwga kakŭa ūenieručas, rākas iem ūepakaliejduydučas: êiday yčz to linkānyos dydey* 215₁₋₄. „Ziwato“ vartojamos tokios dviskaitos formos, kokios yra vartojamos ir dabartinėje šiaurės žemaičių kretingiškių tarmėje, pvz.: naud. (*dum*) *Mokitynium* 266₁₀, (*dum*) *dayktum* 209₇, (*dwym*) *kartym* 206₁₆.

BŪDWARDŽIŲ LINKSNIAVIMAS

Būdvardžiai linksniuojami kaip atitinkamų kamienų daiktavardžiai. Tiksliau būtų galima pasakyti, kad lietuvių kalboje dabar kaip daiktavardžiai linksniuojami moteriškosios giminės būdvardžiai, o vyriškosios giminės būdvardžius yra paveikęs gimininių įvardžių linksniavimas.

Būdvardžiai be vyriškosios ir moteriškosios giminės dar gali turėti bevardę giminę. Vadinamoji bevardė giminė kelia daug diskusijų tarp kalbininkų. Būdvardžių kalbamosios formos yra būdvardžių liekanos, bet, kaip žinoma, išnykus lietuvių kalboje bevardės giminės daiktavardžiams, bevardės giminės būdvardžiai prarado savo tikrąją – derinimo funkciją ir tokiu būdu ėmė nebeatitikti būdvardžio reikalavimų. Jie turi daugiau panašumų su prieveiksmiais. Diachroninio pobūdžio darbuose, be abejo, vartotinas tradicinis „bevardės giminės“ terminas.

„Ziwato“ tarmėje būdvardžių linksniavimui (kaip ir daiktavardžių) būdingas neproduktyviųjų kamienų perėjimas į produktyvuosius. *u* kamieno būdvardžiai anksčiau nei daiktavardžiai perėjo į produktyvesnį linksniavimą. XVIII amžiaus viduryje kretingiškių tarmėje minėto kamieno daiktavardžiai daugiskaitos paradigmoje bent sporadiškai dar tebeturėjo išlaikę senąsias *u* kamieno formas, o būdvardžiai jau turi tik *jo* kamienes formas.

Jau „Ziwato“ tarmėje *jo* ir *jo* kamieno vyriškosios giminės būdvardžių vienaskaitos galininko formos fleksija buvo apibendrinta pagal atitinkamų kamienų daiktavardžių formas, plg.: *Brolī* 58₁₅, *walgi* 77₂₁ ir *nawji* 147₂₅.

Tirtas raštijos paminklas rodo, kad jau XVIII amžiaus viduryje kretingiškių tarmėje *o* kamieno būdvardžių bevardės giminės formos buvo vartojamos be galūnės *-a*, pvz.: *gier* 89₈. *u* kamieniai būdvardžiai tebeturėjo senąją bevardės giminės *u* kamieno fleksiją, pvz.: *đunku* 18₁₆.

„Ziwato“ tarmėje, kaip ir dabartinėje šiaurės žemaičių kretingiškių tarmėje, būdvardžiai laipsniuojami. Jie gali turėti aukštesnįjį ir aukščiausiąjį laips-

nį. Visi aukštesniojo laipsnio būdvardžiai yra linksniuojami kaip paprastieji *iĭo* (f. e) kamieno būdvardžiai. Nuo bendrinės kalbos skiriasi tik kai kurios formos. Pirmiausiai minėtina vyriškosios giminės vienaskaitos vardininko forma, kurios fleksija yra *-is*, pvz.: *aukščâus¹s* ~ aukščiaūsis. Nagrinėjamame tekste vartojamos kalbamosios linksnio formos su nepaplatėjusiu galūnės balsiu *i*, pvz.: *gieriawðis* 127₉ „Ziwate“, kaip ir lyginamojoje tarmėje, vartojama vienaskaitos galininko forma su galūne *-i*, plg.: *aukščâus¹* ~ aukščiaūsį ir *ðzwæãiawsi* 16₉₋₁₀. Šios formos galėtų būti senovinio *i* linksniavimo liekana, bet veikiausiai čia priaugusio įvardžio *jis* pėdsakas. Lyginamojoje tarmėje, be vienaskaitos naudininko formos su galūne *-em* ~ *-iam* (*aukščâusê^m* ~ aukščiaūsiam), dažnesnės lytys su fleksija *-ou* ~ *iuo* (*aukščâusô^u* ~ aukščiaūsio). „Ziwatas“ fiksuoja lytis tik su *-em*, pvz.: *awkðciawðem* III₁₃.

Be paprastųjų būdvardžių tiek „Ziwate“, tiek ir gretinamojoje tarmėje vartojami įvardžiuotiniai būdvardžiai. Iš vienaskaitos naudininko formos galūnės **-ôjô* galima būtų spręsti, kad įvardžiuotiniai būdvardžiai šiaurės žemaičių tarmėje susiformavo jau tada, kai būdvardis tebeturėjo daiktavardinę fleksiją. Tą dar labiau patvirtintų tai, kad vienaskaitos vardininko forma turi šalutinį nukeltinį kirtį ant *a*, kuris galėjo atsirasti tik tai tada, kai tas *a* buvęs kirčiuotas. Vadinasi **gêrâ^ssis* ← **gerâ^s + jis*. Tą liudytų ir bk *gerâ^ssis*.

Nagrinėjamame tekste įvardžiuotiniai būdvardžiai palyginti nėra dažni, nors lyginamojoje tarmėje jie gausiai vartojami. Įvardžiuotiniai būdvardžiai tėra tik produktyviųjų linksniavimo tipų (*o*, *u* (f. *ā*, *iā*) kamienų) sistema su negausiomis kitų kamienų liekanomis.

SKAITVARDŽIŲ LINKSNIAVIMAS

„Ziwato“ tekste be kiekinių pagrindinių ir kelintinių skaitvardžių retai pavartojami dauginiai skaitvardžiai; taip pat pasitaikė kuopinių ir trupmeninių skaitvardžių vartojimo atvejų.

Kaip rodo nagrinėjamas tekstas, XVIII amžiaus viduryje šiaurės žemaičių kretingškių tarmėje skaitvardžio *dešimtis* forma dar buvo nesutrumpėjusi, todėl ir dešimčių lytys visuotiniai vartojamos nesutrumpėjusios, pvz.: *trisdëúimt^{is}* 295₁₆. Skaitvardžio *dešimty*s daugiskaitos kilmininko forma *dëúimtu* 51₅ šalia *dëðimti^u* 95₁₆ rodo, kad □is skaitvardis yra buvęs priebalsinio kamieno.

Sudurtinių skaitvardžių antrojo sando *-lek-* balsis dar buvo nesusiaurėjęs, pvz.: *dwi^{leka}* 81₁₀, *trileka* 5₉. Šiaurės žemaičių tarmėje turimos lytys su *-lek-* ir su *-lek-*. Dažnesnės formos su susiaurėjusiu galūnės balsiu.

Jau „Ziwato“ tarmėje skaitvardis *tūkstantis* buvo perėjęs į *ē* kamien¹, pvz.:

vns. vard. *tukdõtante*332₁₃, vns. kilm. *tukdõtantes*81₆.

Nagrinėjame tekste palyginti gausiai vartojami kelintiniai skaitvardžiai. Dažniausi kelintiniai skaitvardžiai nuo „1“ iki „10“, nors pasitaiko ir viena kita sudurtinių kelintinių skaitvardžių forma, pvz.: *kieturiolektay*37₁₅, *piækioloktamy*298₂. Kelintiniai skaitvardžiai linksniuojami ir kirčiuojami visai taip pat, kaip *o* (f.a) kamieno būdvardžiai. Atkreiptinas dėmesys, kad „Ziwato“ laikais kretingiškiai dar vartojo kelintinius skaitvardžius *Sekmas*288₁₉ „septintas“ ir *aðzmas*288₂₅ „aštuntas“. Lyginamojoje tarmėje šie skaitvardžiai, galima sakyti, jau nebevartojami – retai fakultatyviai juos pasako senyvo amžiaus žmonės.

ĮVARDŽIŲ LINKSNIIVIMAS

Negimininių įvardžių linksniavimas

„Ziwato“ tarmėje labai gerai išlaikytos negimininių įvardžių tiek vienas-kaitos, tiek ir daugiskaitos paradigmos.

Nagrinėjame tekste veikiausiai dėl aukštaitiškų tekstų įtakos visuotinai vartojamos tik trumposios vienaskaitos naudininko lytys: *màn*2₂₀, *taw*9₂₈, *ðaw*2₂₅. Šiuo metu kretingiškių tarmėje paraleliai vartojamos *mõn* ir *mõnëi*, *tâu* ir *tävëi*, *sâu* ir *sävëi* tipo formos.

„Ziwate“ retkarčiais vartojami postpoziciniai vietininkai, bet jie, kaip ir daiktavardžiai (žr. p. 6), veikiausiai neautentiški, pvz.: *muniep*153₁₅, *tawiep*34₂, *tawieþ*2₁₈.

Lyginamojoje šiaurės žemaičių kretingiškių tarmėje vartojamos pagal vienaskaitos kilmininko formą apibendrintos daugiskaitos lytys *mûs^a*, *jûs^a*. Nagrinėjamas tekstas dar fiksuoja senesnes formas *muðu*27₈, *juðu*96₂.

Kretingiškių tarmėje vienaskaitos įnagininko formos dvejopos: *mõnëm* ~ *munimĩ*, *tävëm* ~ *tavimĩ*, *sävëm* ~ *savimĩ*; *mõni* ~ *munì*, *tävì* ~ *tavì*, *sävì* ~ *savì*. Nagrinėjame tekste taip pat turimos dvejopos formos, plg.: *munymi*103₂₀ ir *manimi*47₁₃; *tawymi*14₁₃ ir *tawimi*155₂₇. Be šių lyčių „Ziwato“ tarmėje pavartojamos įnagininko lytys su *-i*, pvz.: *ðu muni*227₁₇, *ðu tawi*155₂₂. Pagal bendras daugiskaitos įnagininko ir galininko formas *mumìs*, *jumìs* arba *mumĩ*, *jumĩ* kai kuriose šnektose ir vienaskaitos galininko formos *munì*, *tavì*, *savì* (Prėkulė, Klaiþėda, Kretingà) vartojamos įnagininko reikšme, bet, atrodo, tik prielinksninėse konstrukcijose. Tai bene būdingiausia morfologinė vakarinių pajūriškių (ypač Kretingos šnektos) ypatybė. Tokios sutrumpėjusios vienaskaitos įnagininko formos palyginti dažnos ir „Ziwate“: jos sudaro beveik trečdalį kalbamųjų įvardžių vartojimo atvejų.

Gimininių įvardžių linksniavimas

Dauguma gimininių įvardžių formų sutampa su atitinkamomis būdvardžių arba daiktavardžių formomis.

Jau „Ziwato“ tarmėje įvardžiai *anas*, *ana* vartojami kaip asmeniniai, vietoj *jis*, *ji*. Pastarųjų įvardžių formos itin retos tekste. Lyginamojoje tarmėje visuotinai įsitvirtinę įvardžiai *ōns*, *ànà*. Šiaurės žemaičiai dvigarsį *an* keičia į *on*, todėl dėl šios priežasties kalbamojo įvardžio kamieno balsis yra susiaurėjęs. Kretingiškių tarmėje vyriškosios giminės vienaskaitos vardininko formos trumpasis galūnės balsis anksti iškrito.

Nagrinėjamame tekste dominavo emfatinės vienaskaitos vardininko formos, pvz.: *ànāy*³⁵₆, *taāy*⁸₁₅.

Sprendžiant iš rašybos, „Ziwato“ laikais įvardžių vienaskaitos galininko galūnė tebeturėjo nosinį balsį, pvz.: vyr. g. *anā* ²₁₇ ir mot. g. *anā* ³₂₁. Kretingiškiei ir dabar turi *ànōn* (fakultatyviai *ànō̃*).

Aptariamųjų įvardžių daugiskaitos kilmininkas nesiskiria nuo kitų vardažodžių, t. y. kirčiuota kilmininko galūnė tebeturėjo nosinį balsį. Šį faktą puikiausiai remia įvardžio *tun* ¹⁷⁴₁₀ vartojimas tekste (dar plg. p. 6).

„Ziwato“ tekste kalbamųjų įvardžių (kaip ir anksčiau aptartų vardažodžių) vyriškosios giminės daugiskaitos naudininko formos galūnės yra *-ims* ir *-yms* = [*ɛms*], plg.: *anims* ⁷₉ ir *anyms* ⁹⁵₂₆. Rytiniuose lyginamosios tarmės pakraščiuose dažnesnės daugiskaitos naudininko lytys su galūne *-ims* (*anîms* ~ *anîms*), kitose tarmės plotuose vartojamos lytys su galūne *-ɛms* (*anêms* ~ *anîems*).

Žemaičiai iš būdvardžių turi įsivedę trumpą vyriškosios giminės daugiskaitos galininko galūnę: sako *tūs* „tuos“, *anūs* „anuos“, *katrūs* „katruos“, kaip ir *žaliūs*, *baltūs*. Tokios formos jau turimos ir „Ziwate“, pvz.: *anus* ²¹₂₆, *tus* ²⁸₁₉.

IŠVADOS

1759 metų „Ziwato“ vardažodžio linksniavimo sistemos nuoseklus tyrimas ir jos lyginimas su dabartine šiaurės žemaičių kretingiškių tarme rodo, kad nuo XVIII amžiaus vidurio lyginamojoje tarmėje esminių morfologinių pokyčių neįvyko. Vardažodžio formų kitimą ir homoniminių lyčių gausą lemia tarmės fonetikos raida, taip pat kirčiavimas. Taigi tarmės morfologijos raida priklauso nuo morfologijos ir fonologijos reiškinių.

„Ziwato“ morfologijai veikiausiai nemažai įtakos turėjo XVIII amžiaus vidurio aukštaitiškų (vakarietiškų ar vidurietiškų) tekstų rašybos ypatumai: neretai vardažodžio lytys paaukštaitinamos. Minėtina, kad nagrinėjamo raštijos paminklo kalbą galėjo lemti ir to meto bažnytinių tekstų rašybos tradicijos.

Be abejo, vardažodžio paradigmų lyginimas atskleidžia tam tikrus morfologijos skirtumus ir leidžia daryti tokias apibendrinamias išvadas.

1. Jau XVIII amžiaus viduryje kretingiškių tarmėje vyko vardažodžio neproduktyviųjų kamienų perėjimas į produktyviusius. *u* kamieno būdvardžiai anksčiau nei daiktavardžiai perėjo į produktyvesnį linksniavimą. XVIII amžiaus viduryje kretingiškių tarmėje minėto kamieno daiktavardžiai daugiskaitos paradigmoje bent sporadiškai dar tebeturėjo išlaikę senąsias *u* kamieno formas. Būdvardžiai jau turi tik *jo* kamieno galūnes (išskyrus vienaskaitos vardininką).

2. Kai kuriose lyginamosios tarmės vietose (Budriai, Kaštena, Jokubavas, Kretinga) išlaikoma senovinė daugiskaitos kilmininko galūnė *-un*, o retkarčiais vartojama ir *-um*. Galima būtų manyti, kad nagrinėjamame tekste vardažodžio kirčiuota daugiskaitos kilmininko galūnė buvo tariama su nosiniu balsiu. Šį faktą galėtų pagrįsti įvardžio *tun* 174₁₀ daugiskaitos kilmininko forma arba dvigarsio *un* fakultatyvus vartojimas negalūninėse pozicijose.

3. XVIII amžiaus viduryje kretingiškių tarmėje moteriškojo linksniavimo vardažodžio vienaskaitos vietininko formos jau buvo patyrusios morfologinį trumpėjimą. Daugiskaitos vietininkai visuotinai vartojami dar nesutrumpėję. Šiuo metu sutrumpėjusios kalbamosios lytys būdingos tik Kretingos šnektai. Mišriojo linksniavimo daiktavardžiai „Ziwato“ tarmėje tebeturėjo seniausią daugiskaitos vietininko formą su galūne *-su*.

4. „Ziwato“ analizė rodo, kad vardažodžio daugiskaitos naudininko formos kretingiškių tarmėje morfologiškai pakito iki XVIII amžiaus vidurio: tekste visuotinai turimos sutrumpėjusios kalbamosios formos. Jau analizuojamas tekstas fiksuoja fleksijų *-ims* ir *-ems* svyravimus. Šių galūnių konkurencija būdinga ir dabartinei Kretingos šnektai.

5. „Ziwato“ tarmėje moteriškojo ir mišriojo linksniavimo vardažodžio daugiskaitos įnagininkas nuo naudininko skyrėsi galūninio balsio *i* buvimu. Lyginamojo-

je tarmėje moteriškojo linksniavimo vardažodžio minėtas formas skiria tik priegaidė ir su ja susijęs atitrauktinis kirtis. Reikia pasakyti, kad morfologiškai nepakitusią daugiskaitos įnagininko galūnę geriausiai išlaikė *i* ir priebalsinio kamieno daiktavardžiai. Nesutrumpėjusias lytis labiau linkę vartoti senyvo amžiaus žmonės.

6. Analizuojamame tekste vardažodžio dviskaitos formos retos, bet dėsningos. „Ziwatas“ fiksuoja tokias dviskaitos formas, kokios yra vartojamos ir dabartinėje šiaurės žemaičių kretingiškių tarmėje.

7. Jau „Ziwate“ *įo* ir *įjo* kamieno vyriškosios giminės būdvardžių vienaskaitos galininko fleksija buvo apibendrinta pagal atitinkamų kamienų daiktavardžių formas. Nagrinėjamas tekstas rodo, kad jau XVIII amžiaus viduryje kretingiškių tarmėje *o* kamieno būdvardžių bevardės giminės formos buvo vartojamos be galūnės *-a*. *u* kamieniai būdvardžiai tebeturėjo išlaikę senąją bevardės giminės *u* kamieno fleksiją¹.

8. „Ziwatas“ liudija tokias būdvardžių aukštesniojo ir aukščiausiojo laipsnių formas, kokios yra vartojamos ir dabartinėje kretingiškių tarmėje. Įvardžiuotiniai būdvardžiai yra tik produktyviųjų linksniavimo tipų sistema su negausiomis kitų kamienų liekanomis. Nors dabartinėje kretingiškių tarmėje įvardžiuotiniai būdvardžiai palyginti gausiai vartojami, tekste jie nėra dažni.

9. Kaip rodo analizuojamas tekstas, XVIII amžiaus viduryje kretingiškių tarmėje skaitvardžio *dešimtis* forma dar buvo nesutrumpėjusi; dešimčių formos taip pat visuotinai vartojamos nesutrumpėjusios. Sprendžiant iš rašybos, „Ziwato“ tarmėje sudurtinių skaitvardžių vardininko ir galininko galūnėje dar buvo tariamas balsis *-a*. Lyginamosios tarmės atstovai paprastai tose formose galūnės balsį taria stipriai redukuotą arba iš viso netaria.

10. Sprendžiant iš rašybos, „Ziwato“ laikais įvardžių vienaskaitos galininko forma tebeturėjo išlaikiusi nosinį balsį. Lyginamojoje tarmėje kalbamosios formos fleksija fonetiškai pakitusi. Šiaurės žemaičių kretingiškių tarmėje vartojamos pagal vienaskaitos kilmininko formą apibendrintos daugiskaitos lytys *mū:s^a*, *jū:s^a*. Analizuojamas tekstas dar fiksuoja senesnes formas *muđu* 27₈, *juđu* 96₂. „Ziwate“ vartojamos įvardžio formos *paãios* 214₆, *paãias* 310₂₃ nėra joks aukštaitinimo rezultatas, o tik įrodo, kad vakariniai pajūrio žemaičiai XVIII amžiaus viduryje turėjo afrikatas, kurias vėliau prarado.

11. „Ziwate“ dėl aukštaitiškų to meto tekstų įtakos visuotinai vartojamos tik trumposios vienaskaitos naudininko lytys: *mun*, *tau*, *sau*. Šiuo metu kretingiškių tarmėje paraleliai vartojamos *mõn* ir *mõnëi*, *tâu* ir *tävëi*, *sâu* ir *sävëi* tipo formos.

12. „Ziwato“ tarmėje veikiausiai dėl bažnytinių tekstų įtakos dominavo emfatinės įvardžių vienaskaitos vardininko lytys. Dėl tos pačios priežasties retkarčiais pavartojami vardažodžio postpoziciniai vietininkai, kurie nėra autentiški ir vertintini kaip knyginės formos.

SYSTEM OF THE DECLENSION OF THE NOMINAL IN THE 1759 „ZIWATAS“

Summary

A consistent analysis of the declension of the nominal in the „Ziwatas“ and its comparison with the modern North Žemaitian dialect of Kretinga showed that substantial morphological changes in the comparative dialect had not occurred since the middle of XVIII century. The changes of the forms of the nominal and plenty of homogenic forms are caused by the evolution of the phonetics of dialect as well as by stress. Consequently, the evolution of the morphology of dialect depends on morphological and phonetic phenomena.

The Aukshtaitian traditions of text writing possibly had influence on the speech of „Ziwatas“ in XVIII century.

Undoubtedly, the comparison of the paradigms of the nominal allows to notice some difference in morphology and to make the following general conclusions.

1. The transition of unproductive stems to the productive ones in the dialect of Kretinga had already occurred in the middle of XVIII century. The *u* stem adjectives had changed to more a productive declension earlier than nouns. In the middle of XVIII century the plural paradigms of the aforementioned stem nouns had still sporadically preserved the old forms of the *u* stem in the dialect of Kretinga. At that time adjectives had only the *io* stem endings (except the singular nominative case).

2. The stressed ending of the plural genitive of the nominal was pronounced with a nasal vowel in the analysed text. This could be grounded on the use of the plural genitive of pronoun *tun* 174₁₀ or optional use of the diphthong *un*, which cannot be used as an ending.

3. In the middle of XVIII century the singular locative nominals of the feminine declension had already been shortened. The plural locative case was generally used as not shortened. The nouns of the mixed declension had still preserved the oldest plural locative with the *-su* ending in the dialect of „Ziwatas“.

4. In the middle of XVIII century the forms of the plural dative had already been shortened in the dialect of Kretinga. The „Ziwatas“ records the use of *-ims* and *-ems* inflections in these forms. The competition of these inflections is particularly typical of the modern dialect of Kretinga.

5. The plural instrumental nominal of the feminine and the mixed declensions differed from the dative in the existence of the *i* ending. Only accent and the

retracted stress separate them in the comparative dialect.

6. The „Ziwatas“ records such dual forms of the nominal that are still used in the modern North Žemaitian dialect of Kretinga. The dual forms are rare but quite regular in the analysed text.

7. The inflection of the masculine singular accusative of the *iō* and *iūo* stem adjectives had already been summarized in the „Ziwatas“ according to the conformable stems of nouns. The analysed text shows that the neuter *o* stem adjectives had already been used without the *-a* ending in the dialect of Kretinga in the middle of XVIII century. The *u* stem adjectives had still preserved the old inflection of neuter *u* stem.

8. In the middle of XVIII century the „Ziwatas“ records such forms of adjectives of the superior and superlative degrees that are used in the modern dialect of Kretinga. The pronominal adjectives are only a system of the types of the productive declension with the remainder of other not numerous stems. In spite of the fact that in the modern dialect of Kretinga pronominal adjectives are often comparatively used, in the „Ziwatas“ they are used not often.

9. The analysed text shows that in the middle of XVIII century the numeral *dešimtis* had still not been shortened; tens were generally used as not shortened as well. According to the writing, *-a* vowel had still been pronounced in the ending of the nominative and the accusative of the compound numerals in the dialect of „Ziwatas“. The representatives of the comparative dialect usually pronounce a vowel in the ending of such forms indistinctly or do not pronounce it at all.

10. According to the writing, at the time of „Ziwatas“ the singular accusative pronouns had still preserved a nasal vowel. The inflection of the aforementioned form had phonetically been changed in the comparative dialect. In the North Žemaitian dialect of Kretinga the plural forms *mū·sa*, *jū·sa* are used. The analysed text records even older forms – *muđu* 27₈, *juđu* 96₂.

11. Due to the impact of the Aukštaitian text only the shortened singular dative forms – *mun*, *tau*, *sau* – were generally used at that time. The forms *mōn* and *mōnēi*, *tāu* and *tāvēi*, *sāu* and *sāvēi* were currently used in parallel in the dialect.

12. Probably due to the impact of the ecclesiastical texts the emphatic singular nominative dominated at the time in the dialect of „Ziwatas“.

PUBLIKACIJOS DISERTACIJOS TEMA

1. Vaičiakauskytė S., 2001, 1759 „Ziwato“ *o, ėo, ūo* kamienų daiktavardžiai ir jų raida // Kalbotyra. – T. 50, s's. 1. – P. 119–133.
2. Vaičiakauskytė S., 2002, 1759 „Ziwato“ *i* ir priebalsinio kamieno daiktavardžiai ir jų raida // Baltistica. – T. 36, s's. 2 (spausdinama).

Sonata Vaičiakauskytė
1759 METŲ „ZIWATO“ VARDAŽODŽIO LINKSNIAVIMO SISTEMA
Daktaro disertacijos santrauka
Humanitariniai mokslai, filologija, baltų kalbos (H 5901)

Tir. 50 egz. 1 sp. 1.Užsak. Nr.02-069
Išleido Vilniaus pedagoginis universitetas, Studentų g. 39, LT-2004 Vilnius
Maketavo ir spausdino VPU leidykla, T. Ševčenkos g. 31, LT-Vilnius
Kaina sutartinė